

Янкович М. В.,

викладач кафедри іноземних мов

Національного університету «Львівська політехніка»

ПОНЯТТЯ ДИСКУРСУ В ГУМАНІТАРНИХ НАУКАХ ТА ВИЗНАЧЕННЯ ТЕРМІНА «ДИСКУРС» У ЛІНГВІСТИЦІ

Анотація. У статті розглянуто поняття дискурсу в гуманітарних науках, зокрема лінгвістиці, соціології, психології та філософії. Проаналізовано різноманітні підходи до визначення терміна «дискурс» у лінгвістичній літературі. Спираючись на дослідження та трактування цього поняття відомими лінгвістами близького й далекого зарубіжжя, дискурс представлено з різних ракурсів і визначено як соціолінгвістичний феномен.

Ключові слова: дискурс, текст, мовлення, комунікація, лінгвістика.

Постановка проблеми. У першій половині ХХ століття мовознавство протягом досить тривалого періоду зосереджувалося на вивченні однієї з двох діалектично пов'язаних сторін мови – мовної системи. Однак із другої половини 1960-х років центр уваги лінгвістів переноситься на іншу сторону цієї діалектичної єдності – мовленнєву діяльність, а також її продукт – дискурс. Оскільки сучасні уявлення про дискурс віддзеркалюють увесь хід лінгвістичної науки, у сучасному науковому просторі виникає потреба у визначенні поняття дискурсу як одного з основних понять прагматичної лінгвістики й лінгвістики тексту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У лінгвістичній літературі поняття «дискурс» використовується дуже широко, адже існують різні позиції, які базуються на різному розумінні сутності цього терміна. Так, дослідженню дискурсу у світовій лінгвістиці присвячено наукові праці відомих зарубіжних мовознавців Е. Бенвеніста, М. Стаббса, Д. Шифрін, Д. Манжено, М.Л. Макарова, В.В. Красних, В.О. Звегинцева, В.І. Карасика. Над питаннями сутності дискурсу та його евристики працюють також такі українські лінгвісти, як І.С. Шевченко, К.С. Серажим, Ф.С. Бацевич, О.О. Селіванова. Однак досі не існує чіткого визначення цього терміна, що й зумовлює актуальність обраної теми.

Мета статті – розкрити поняття дискурсу в гуманітарних науках, а також дати визначення терміна «дискурс» у лінгвістиці, врахувавши дослідження й підходи сучасних лінгвістів і мовознавців.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дискурс (з франц. discours – мова) є складним багатоплановим феноменом, що плідно використовується низкою гуманітарних наук, предмет яких прямо чи опосередковано передбачає вивчення функціонування мови. З його дослідженням пов'язуються такі науки, як психологія, філософія, соціологія, антропологія, етнологія, юриспруденція, педагогіка, політологія, а також різні напрями лінгвістики: психолінгвістика, когнітивна лінгвістика, прагмалінгвістика, етнолінгвістика. Однак однозначного й загальноприйнятого визначення цього поняття не існує, оскільки його багатифункціональність не дає змогу виокремити чіткі аспекти підходів до його тлумачення. Кожна зі згаданих дис-

циплін по-своєму підходить до вивчення дискурсу та в різних парадигмах у термін «дискурс» вкладає різні значення. Як відзначає С. Міллз, спектр його можливих трактувань є ширшим, ніж у будь-якого іншого терміна в літературознавстві й теорії культури [2, с. 1].

У сфері соціальних наук інтерес до дискурсу пов'язується з інтересом до проблем особистості, що теоретично оформився в соціальному конструктивізмі, який розглядає комунікацію як соціальний процес побудови світу. У психології, що стоїть на позиціях інтеракціоналізму, дискурс розглядається як соціальна діяльність в умовах реального світу. У філософії термін «дискурс» застосовується на позначення утворення, що має мисленнєво-комунікативну природу та належить до об'єктів, які можуть інтерпретуватися лише у світлі нелінійної парадигми [17, с. 21].

Якщо в сучасній науці соціально-психологічні підстави дискурсу досить глибоко вивчено, то його лінгвальні аспекти залишаються недостатньо дослідженими. На сьогодні в лінгвістичній літературі існує досить багато підходів до визначення терміна «дискурс», що дає змогу стверджувати про розмитість його понятійних меж та становлення окремої дисципліни – «дискурсології». Так, науковці визначають дискурс або як одиницю мови, розміщену вище речення, або як будь-який мовний твір, обумовлений вивченням мови в широкому соціокультурному контексті, або як висловлювання, у якому здійснюється взаємодія форми й функції [12, с. 69–70]. Якщо зробити короткий екскурс в етимологію, то слід зауважити, що дискурсом у латинській мові називали бесіди вчених, і саме в цьому значенні слово увійшло в сучасні європейські мови.

У лінгвістиці дискурс розуміється як текст, що занурений у ситуацію спілкування та допускає безліч вимірів. З позиції прагмалінгвістики дискурс являє собою інтерактивну діяльність учасників спілкування, встановлення й підтримку контакту, інформаційний та емоційний обмін, здійснення впливу один на одного, переплетення комунікативних стратегій та їх вербальних і невербальних утілень у практиці спілкування. З позиції психолінгвістики дискурс цікавий як розгортання переключення від внутрішнього коду до зовнішньої вербалізації в процесах спричинення мовлення та його інтерпретації з урахуванням соціально-психологічних типів мовних особистостей, рольових установок і приписів. З позиції лінгвістики мовлення дискурс – це процес живого вербалізованого спілкування, який характеризується великою кількістю відхилень від канонічного писемного мовлення [7, с. 5].

«Лінгвістичний енциклопедичний словник» трактує дискурс як «зв'язний текст у сукупності з екстралінгвістичними (прагматичними, соціокультурними, психологічними) факторами; текст, розглянутий у контексті подій; мовлення, що розглядається як цілеспрямований соціальний акт, як компонент, що бере участь у взаємодії людей і механізмах їх свідомості (когні-

тивних процесах)». Дискурс – це мовлення, «занурене в життя» [11, с. 136]. Тобто це не просто мовленнєве формоутворення, яке є складнішим, ніж окреме речення, а тотальне культурне явище: результат і чинник комунікації, переплетення мовних взаємодій агентів комунікації, живе середовище спілкування, що створює нові фізичні дії, ментальні й психічні продукти.

Теорія дискурсу бере свій початок у концепції Е. Бенвеніста, який розмежовував план дискурсу (мовлення, що привласнюється людиною, яка говорить) і план оповідання. Під дискурсом Е. Бенвеніст розуміє будь-яке висловлювання, яке зумовлює наявність комунікантів (адресата, адресанта), а також наміри адресанта певним чином впливати на свого співрозмовника [4, с. 254].

М. Стаббс виділяє три основні характеристики дискурсу: 1) у формальному відношенні це одиниця мови, що перевищує за обсягом речення; 2) у плані змісту дискурс пов'язується з використанням мови в соціальному контексті; 3) за своєю організацією дискурс є інтерактивним, тобто діалогічним [8, с. 189].

Схожою є думка Д. Шифрін, яка також виділяє три підходи до визначення поняття «дискурс». Перший підхід здійснюється з точки зору формально або структурно орієнтованої лінгвістики, тобто розглядає дискурс як мову, вищу за рівень словосполучення чи речення, та визначає його як два або декілька речень, пов'язаних між собою за змістом. Другий підхід подає функціональне визначення дискурсу як різноманітне використання мови. Так, дискурс характеризують як використання мови для досягнення певних поставлених цілей. Третій підхід є схожим до другого та характеризує дискурс як висловлювання з огляду на взаємодію форм і функцій. У цьому разі дискурс розуміється не як примітивний набір ізольованих одиниць мови, більших за речення, а як цілісна сукупність формально організованих, контекстуалізованих одиниць вживання мови [3, с. 20–43].

Варто звернутися також до визначення дискурсу, яке наводить Д. Манжено [15, с. 26–27]: 1) еквівалент поняття «мовлення», тобто будь-яке конкретне висловлення; 2) одиниця, що за розміром є більшою, ніж фраза, висловлювання в глобальному сенсі; 3) вплив висловлення на його одержувача, внесення висловлення в мовленнєву ситуацію, що включає суб'єкта та адресата, час і місце мовлення; 4) бесіда як основний тип мовлення; 5) мовлення, що привласнюється мовцем, на протипагу оповідання, яке таку позицію не враховує; 6) вживання мовних одиниць, їх мовленнєва актуалізація; 7) соціально чи ідеологічно обмежений тип висловлювання; 8) висловлювання/текст із позиції дискурсивного механізму. З наведених визначень з'ясовуємо, що дискурс іноді ототожнюється з мовленням на протипагу мови; за такого підходу дискурсом може бути й окреме висловлювання.

Підсумовуючи різноманітні поняття дискурсу, М.Л. Макаров визначає формальну, функціональну й ситуативну інтерпретації як основні координати, на які слід спиратися під час розв'язання проблеми визначення змісту терміна «дискурс» [12, с. 68–75]. Таке розуміння дискурсу перегукується з підходами Д. Шифрін та М. Стаббса.

В.Е. Чернявська, узагальнивши трактування дискурсу, зводить його до двох основних типів: 1) конкретної комунікативної події, зафіксованої в письмових текстах та усному мовленні, що здійснюється в конкретному когнітивно й типологічно обумовленому комунікативному просторі; 2) сукупності тематично співвіднесених текстів [16, с. 11].

Нечітке визначення дискурсу призводить до того, що це поняття часто вживається поряд із такими термінами, як «мов-

лення», «текст», «діалог». Тому на початку 1970-х років було зроблено спробу диференціювати поняття «текст» і «дискурс» за допомогою включення категорії ситуації: дискурс трактувався як «текст плюс ситуація», а текст, відповідно, – як «дискурс мінус ситуація».

Так, В.О. Звєгінцев розуміє дискурс як елементарну одиницю тексту, тобто складне ціле або змістовну єдність, що вирізняється на рівні мови та, як правило, реалізується у вигляді речень, пов'язаних між собою смисловими зв'язками [5, с. 13]. Однією з вартих уваги ознак тексту є те, що його інтерпретація здійснюється через речення, причому речення розглядаються як члени дискурсу. Саме наявність змістовної надбудови, спроможної з'єднати окремі речення в єдине ціле, приводить до утворення зв'язного тексту або дискурсу.

В.В. Красних зробив спробу поглянути на дискурс із точки зору когнітивних структур, які лежать в основі мовної компетенції. На протипагу В.О. Звєгінцеву вчений вважає, що текст є елементарною, тобто базовою, мінімальною й основною одиницею дискурсу – явищем не лише лінгвістичним, а й екстралінгвістичним. Текст володіє формально-змістовою структурою, яка допомагає виокремити його в дискурсі. Текст є продуктом як мовлення, так і мислення, продуктом, що вперше з'являється в момент творення його автором і може переживати наступні перевтілення під час сприйняття його реципієнтом. На формування концепту тексту впливають два фактори: ситуація та індивідуальний мовний простір автора [10, с. 116].

О.Т. Ішмуратов ототожнює дискурс із певним видом тексту. Так, дискурс – це текст, що містить міркування, тобто текст, у якому фіксується певний хід думки, а комунікативний дискурс – це текст, що містить взаємозалежні судження деяких суб'єктів [6, с. 171].

Англійські дослідники Р. Ходж і Дж. Кресс розглядають текст і дискурс як такі поняття, що доповнюють один одного, акцентуючи при цьому або на соціальному, або на мовному рівні [1, с. 74]. Учені вважають, що текст і дискурс можна розглядати за аналогією до речення й висловлювання. Речення розуміється як звичайний елемент структури, тоді як висловлювання поєднує в собі речення та соціальний контекст його використання.

Що стосується зведення дискурсу до мовлення, то І.С. Шевченко під мовленням розуміє мовленнєву діяльність, а під дискурсом – мовлення в контексті соціальної й мисленнєвої діяльності. Науковець визначає дискурс як інтегральний феномен, як мисленнєво-комунікативну діяльність, що протікає в широкому соціокультурному контексті, є сукупністю процесу й результату, характеризується континуальністю та діалогічністю [17, с. 25–28]. Це так званий комунікативно-когнітивний підхід: за когнітивного підходу до мовних явищ акцент робиться на зв'язку цього явища з внутрішньою ментальною діяльністю людської свідомості та на його репрезентації в голові людини; натомість за комунікативного підходу увага приділяється швидше тому, як використовується явище, що вивчається, у процесі спілкування людей і під час вербалізації його намірів. Описати явище за когнітивної точки зору – це охарактеризувати його роль у процесі пізнання світу, у фіксації структур знання й досвіду, в актах сприйняття та осмислення навколишнього середовища. Під час опису явища з комунікативної точки зору на перший план виступає аналіз вербальної поведінки людей, аналіз тих завдань, які вирішуються людиною в ході здійснення нею мовленнєвих актів, різних за своїми установками й цілями.

Таким чином, розуміння дискурсу як мислекомунікації зумовлює його онтологічну двоїстість: він звернений до комунікації, соціальної взаємодії та водночас до когніції, свідомості людини. Таке розуміння дискурсу прослідковується також у визначенні Т.В. Мілевської, яка пропонує розуміти дискурс як сукупність мовленнєво-розумових дій комунікантів, пов'язану з пізнанням, осмисленням і презентацією світу мовцем, реконструкцією мовної картини світу продуцента реципієнтом [13, с. 38].

Крім того, у сучасній науці все більша увага звертається на соціумну приналежність дискурсу. Досліджуючи дискурс із позиції соціолінгвістики, відомий російський учений В.І. Карасик передбачає аналіз учасників спілкування як представників тієї чи іншої соціальної групи та аналіз обставин спілкування в широкому соціокультурному контексті [8, с. 194].

Подібною є думка українського лінгвіста К.С. Серажим, яка під дискурсом розуміє складний соціолінгвістичний феномен сучасного комунікативного середовища, який, по-перше, детермінується (прямо чи опосередковано) його соціокультурними, політичними, прагматично-ситуативними, психологічними й іншими чинниками; по-друге, має «видиму» (лінгвістичну – зв'язний текст чи його семантично значущий і синтаксично завершений фрагмент) і «невидиму» (екстралінгвістичну – знання про світ, думки, настанови, мету адресанта, необхідні для розуміння цього тексту) структуру; по-третє, характеризується спільністю світу, що «будується» впродовж розгортання дискурсу його репродуцентом (автором) та інтерпретується його реципієнтом (слухачем, читачем тощо). Дискурс – це, образно кажучи, життя тексту в нашій свідомості, накладання інформації, яку ми отримуємо із цього тексту, і нашого знання про обставини, спонуки його породження на ментально-чуттєве інформаційне поле нашого індивідуального «Я» [14, с. 13].

Ми спираємось на соціолінгвістичний підхід до визначення терміна «дискурс», тому, врахувавши дослідження В.І. Карасика та К.С. Серажим, визначаємо дискурс як соціолінгвістичний феномен, що сформувався в певному соціальному середовищі та активно структурує й моделює соціальну дійсність, матеріальним втіленням якого є текст (усний чи письмовий), що відображає спосіб мислення, ціннісні орієнтири, моральні норми як власне адресата, так і середовища в цілому.

Висновки. Незважаючи на різноманітність підходів учених до дефініції поняття «дискурс», вони не взаємовиключають ці визначення, а здебільшого доповнюють одне одного, розглядаючи поняття з різних ракурсів. Хоча існує багато праць мовознавців у галузі дискурсології, жодне зі згаданих визначень дискурсу не претендує на завершеність чи досконалість, тому безперечно потребує подальших теоретичних й аналітичних

спостережень та узагальнень, що може допомогти досліднику глибше зрозуміти й розтлумачити зміст дискурсу, визначити його суттєві ознаки, тенденції розвитку, а також слугувати спрямовуючим орієнтиром у подальших наукових пошуках і дослідженнях.

Література:

1. Hodge R. Language as Ideology / R. Hodge, G. Kress. – London : Routledge, 1993. – 230 p.
2. Mills S. Discourse / S. Mills. – New York : Routledge, 1997. – 177 p.
3. Shiffrin D. Approaches to Discourse / D. Shiffrin. – Oxford : Cambridge, 1994. – 470 p.
4. Бенвенист Э. Общая лингвистика / Э. Бенвенист ; пер. под ред., с вступ. ст. и коммент. Ю.С. Степанова. – М. : Прогресс, 1974. – 448 с.
5. Звегинцев В.А. О цельнооформленности единиц текста / В.А. Звегинцев // Известия АН СССР. Серия «Литература и язык». – М. : Наука, 1980. – Т. 39. – № 1. – С. 13–21.
6. Ишмуратов А.Т. Логико-когнитивный анализ онтологии дискурса / А.Т. Ишмуратов // Рациональность и семиотика дискурса : сб. трудов. – К. : Наукова думка, 1994. – С. 170–173.
7. Карасик В.И. О типах дискурса / В.И. Карасик // Языковая личность: институциональный и персональный дискурс : сб. науч. трудов. – Волгоград : Перемена, 2000. – С. 5–20.
8. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс / В.И. Карасик. – Волгоград : Перемена, 2002. – 477 с.
9. Карасик В.И. Язык социального статуса / В.И. Карасик. – М. : Институт языкознания АН СССР ; Волгоградский педагогический институт, 1991. – 495 с.
10. Красных В.В. «Свой» среди «чужих»: миф или реальность? / В.В. Красных. – М. : Гнозис, 2003. – 375 с.
11. Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В.Н. Ярцева. – М. : Советская энциклопедия, 1990. – 682 с.
12. Макаров М.Л. Интерпретативный анализ дискурса в малой группе / М.Л. Макаров. – Тверь : Тверской гос. ун-т, 1998. – 200 с.
13. Милевская Т.В. Дискурс и текст: проблема дефиниции / Т.В. Милевская // Типология мовних значень у діяхронічному та зіставному аспектах : зб. наук. праць. – Донецьк : ДонНУ, 2002. – Вип. 6. – С. 38–46.
14. Серажим К.С. Дискурс як соціолінгвальне явище: методологія, архітектоніка, варіативність : [монографія] / К.С. Серажим ; за ред. В.В. Різуна. – К. : КНУ ім. Т. Шевченка, 2002. – 392 с.
15. Серіо П. Как читают тексты во Франции / П. Серіо // Серіо П. Квадратура смысла: французская школа анализа дискурса / П. Серіо. – М. : Прогресс, 1999. – С. 26–27.
16. Чернявская В.Е. Дискурс как объект лингвистических исследований / В.Е. Чернявская // Текст и дискурс: проблемы экономического дискурса : сб. науч. статей. – СПб. : Изд-во Санкт-Петербургского гос. ун-та экономики и финансов, 2001. – С. 11–22.
17. Дискурс як когнітивно-комунікативний феномен : [колект. монографія] / за ред. І.С. Шевченко. – Х. : Константа, 2005. – 356 с.

Янкович М. В. Понятие дискурса в гуманитарных науках и определение термина «дискурс» в лингвистике

Аннотация. В статье рассмотрено понятие дискурса в гуманитарных науках, в частности лингвистике, социологии, психологии и философии. Проанализированы различные подходы для определения термина «дискурс» в лингвистической литературе. Опираясь на исследования и трактовки данного понятия известными лингвистами ближнего и дальнего зарубежья, дискурс представлен с разных ракурсов и определен как социолингвистический феномен.

Ключевые слова: дискурс, текст, речь, коммуникация, лингвистика.

Yankovych M. The concept of discourse in the humanities and definition of the term “discourse” in linguistics

Summary. The article is devoted to the investigation of the concept of discourse in the humanities, especially in linguistics, sociology, psychology and philosophy. It analyzes various approaches to the definition of “discourse” in the linguistic literature. Based on the investigation and interpretation of the concept by outstanding linguists, discourse is presented from different perspectives and defined as sociolinguistic phenomenon.

Key words: discourse, text, speech, communication, linguistics.